

boek, dat een prettig leesbare introductie tot het onderzoeksterrein vormt, tot studies die zich buiten het keurslijf van de civilisatietheorie begeven.

U. Jansz

E. S. Houwaart, *De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland 1840-1890* (Dissertatie Rijksuniversiteit Limburg 1991; Groningen: Historische Uitgeverij Groningen, 1991, 427 blz., f65,-, ISBN 90 6554 151 9).

Een kleine, maar invloedrijke groep artsen heeft in het midden van de negentiende eeuw getracht het niveau van het medisch handelen te verbeteren, deze kwaliteitsverbetering vooral ten goede te laten komen aan de bevolking als geheel en de overheid te brengen tot een algemene gezondheidspolitiek. Houwaart had al eerder enkele artikelen gepubliceerd over deze hygiënisten, maar heeft nu een volwaardige dissertatie over deze groep afgerond ('with a little help of his friends' als we op het voorwoord mogen afgaan).

Voor het merendeel vond deze groep inspiratie in vergelijkbare bewegingen in Engeland, Duitsland en Frankrijk en steun in het doctrinair liberalisme. Ze vormden een belangrijke stimulans bij de oprichting van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der geneeskunst (1849), welke organisatie zij wisten te benutten om gelijkgezinden met elkaar in contact te brengen en hun inzichten op nationaal niveau naar voren te brengen. Daarbij richtten zij zich bij uitstek op het terrein van de gezondheidswetgeving, met name op de bevordering van de bekende gezondheidswetten van Thorbecke (1865), waarbij de medici werden geprofessionaliseerd door de instelling van één stand en hun opleiding werd geüniformeerd en gecentraliseerd aan de universiteiten. De hygiënisten beheersten vervolgens het geneeskundig staatstoezicht (zowel vrijwillig als bezoldigd) en hebben stad en land lastig gevallen met pleidooien voor goed drinkwateren rioleringsystemen. Centraal in deze groep stond het idee 'volksgezondheid', ook wel 'algemene gezondheidstoestand' genoemd. Zo gewoon als dit klinkt, zo revolutionair was het in die periode. Dit impliceerde immers dat zij zich niet of nauwelijks lieten verstrikken in het debat over 'het wezen' van de cholera en vergelijkbare ziekten (dat in een volstrekte impasse uit was gelopen). Zij begonnen juist aan de andere kant: in principe diende iedereen te kunnen beschikken over geneeskundige hulp van gelijke kwaliteit, ongeacht waar men woonde of tot welke klasse men behoorde. Waardoor een ziekte precies veroorzaakt werd was onbelangrijk, vergeleken met het feit dat juist in de volksbuurten de mensen als ratten stierven. En dat was weer onlosmakelijk verbonden met de constatering dat juist in die buurten het leefmilieu buitengewoon onhygiënisch was, met afval- en mesthopen, lekkende beerputten, klamme kelderwoningen en verontreinigd oppervlaktewater. Hun wapen was dan ook niet de microscoop, maar de statistiek. Het belangrijkste gegeven waar zij mee werkten was de berekening van de sterftegevallen per duizend levenden. Rijken telden daarbij even zwaar als armen. Interessant waren ook de conclusies die zij uit dergelijke 'plaatsbeschrijvingen' trokken: in een ongezonde plaats waren domweg onvoldoende maatregelen genomen om de kwaliteit van het drinkwater en de hygiëne van bodem en lucht te verbeteren. En daarmee werd het mogelijk een politiek debat te voeren over 'volksgezondheid'.

Toch behaalden zij slechts een beperkt succes. De belangrijke wet op de epidemische ziekten van 1872 illustreert dit. Hierbij werd de minister in staat gesteld om bepaalde ziekten 'epidemisch' te verklaren en de lokale overheden te dwingen op te treden, bij voorbeeld door kermissen te verbieden, zieken te isoleren en vieze sloten te dempen. Houwaart kenschetst deze wet terecht als 'een rampenplan' dat pas in werking trad als de ellende al was uitgebroken (en

eigenlijk ook niet veel meer was dan het handhaven van de ouderwetse quarantaine-politiek). Dit was ver verwijderd van het pleidooi voor een actief beleid, gericht op het voorkomen van dit soort rampen. De liberale bourgeoisie bleek, met andere woorden, na 1865 niet bereid op nationaal niveau de lokale overheden te dwingen tot een voortvarend beleid (dat zou te zeer in strijd zijn met de zelfstandigheid der gemeenten), terwijl de lagere overheden niet bereid bleken de organisatie en financiering van publieke werken op zich te nemen. Houwaart verbindt hieraan de interessante hypothese, dat het bondgenootschap tussen liberalen en hygiënisten vooral niet tot systematisch ingrijpen leidde, omdat leidende groeperingen in de burgerij meenden geen structurele maatregelen nodig te hebben om de bevolking te kunnen blijven beheersen: de urbanisatie kwam pas laat op gang, evenals de vestiging van fabrieken in de steden. De hygiënisten ontleenden veel van hun inzichten aan het Engelse voorbeeld, maar verwierven slechts een beperkte invloed omdat de sociale verhoudingen in Nederland niet op die in 'de werkplaats van de wereld' leken. Daardoor was deze groep der hygiënisten ook wat tragisch: ze had gelijk, maar te vroeg. De werkelijke doorbraak zou pas rond de eeuwwisseling komen, toen een nieuwe generatie aantrad, waarin bacteriologen een verbond aangingen met de radicaal-liberalen.

Het geheel is een overtuigende studie, gebaseerd op uitvoerig archief- en literatuuronderzoek, met veel oog voor detail verteld. In twee uitvoerige bijlagen heeft hij bovendien nog een aantal biografische gegevens verzameld over de belangrijkste hygiënisten en de medici die zich op dit terrein van de volksgezondheid hebben bewogen. Het valt te hopen dat dit onderzoek een vervolg zal krijgen, waarbij meer aandacht zal worden gegeven aan de reacties van de bevolking op de verbetering van de medische zorg en het aarzelend op gang komend hygiënisch beleid. Tot nu toe weten we daar niet veel meer van dan in de bekende publikatie van J. A. Verdoorn (1965). Houwaart roept daar overigens zelf toe op, na wat tragi-komische voorbeelden te hebben gegeven van hardnekkig verzet tegen meer gezondheid.

P. de Rooy

M. Dumoulin, *Les relations économiques italo-belges (1861-1914)* (Mémoires de la classe des lettres, 2e série, LXVIII, ii; Brussel: Paleis der akademieën, 1990, 372 blz., Bf1400,-, ISBN 2 8031 0076 2).

De Nederlanden en het Italiaanse schiereiland kunnen inzake economische betrekkingen terugblikken op een lange en rijke traditie. Het is echter een traditie met *ups* en *downs*. Michel Dumoulin heeft in zijn doctoraal proefschrift, waarvan de hier besproken publikatie de neerslag is, een weinig gekende, maar bijzonder boeiende periode uit dit economisch verleden belicht. Door de grondigheid van de analyse en de draagwijdte van de conclusies reveleert dit boek fundamentele dimensies uit de geschiedenis van de Westeuropese industriële expansie.

Tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw was er van intense Belgisch-Italiaanse economische relaties weinig te merken. Het vroeg geïndustrialiseerde België was enkel geïnteresseerd in de import van enkele mineralen als kiezelzink en zwavelzink uit Sardinië. De Italiaanse staatjes exporteerden wijn, olijfolie en citroenen. Tijdens de tweede helft van de eeuw werden de economische relaties tussen België en Italië sterk geïntensiveerd. De Belgische industrie zocht naar nieuwe afzetgebieden. Die commerciële expansiepoging werd in de hand gewerkt door het vrijhandelsklimaat in West-Europa sinds de jaren 1860. De Italiaanse eenmaking omstreeks diezelfde jaren bood bovendien het perspectief van een verruimde Italiaanse markt.